Walter Goddijn door criticasters afgebeeld als de
'paus van Nederland', als gevolg van de macht en invloed
die hij in zijn persoon wist te verenigen.
Haast niemand kon meer om hem heen.

Bron: KDC - K&B Nijmegen

SPREKENDE CIJFERS.

Katholieke sociaalingenieurs en de enscenering van de celibaatcrisis, 1963-1972

Marjet Derks en Chris Dols

In de religieuze transformatie in de 'lange jaren zestig' speelde niet alleen een jongere generatie of een oude kerkelijk elite een rol. Van grote invloed waren juist de veel minder op de voorgrond tredende katholieke sociaalingenieurs, die verbonden waren aan de zich gestaag uitbreidende sociaalwetenschappelijke onderzoeksinstituten. Zij stelden op grond van opiniepeilingen dat er sprake was van een crisis en deden vervolgens zelf het geneesmiddel aan de hand. Conflictgeoriënteerde media cultiveerden het beeld van geloof en kerk in crisis, vonden een publiek en gaven daarmee de onderzoeksresultaten extra lading. Een treffend voorbeeld van zo'n geënquêteerde en gemedialiseerde crisis was de celibaatcrisis van 1968-69.¹

Inleiding

Op 14 februari 1969 nam de dominicaanse theoloog Edward Schillebeeckx plaats in de zogeheten 'stoel van Mies'. Tijdens dit populaire onderdeel van de VARA-live talkshow *Mies en Scène* vuurde presentatrice Mies Bouwman tien vragen af op een bekende Nederlander.² Dat een pater door de VARA tot de doelgroep van de BN-ers werd gerekend was op zichzelf al opmerkelijk, maar bijzonder was ook de achtergrond van Schillebeeckx' mediastatus: die had alles te

maken met de hevige publieke discussies over het priestercelebaat. Hij was betrokken bij de rapportage van een enquêteonderzoek onder alle priesters naar de beleving van de celibataire levensstaat – ook wel bekend als 'het celibaatonderzoek'. Vooruitlopend op de uitkomsten ervan, waarnaar velen reikhalzend uitkeken (zowel vanwege het revolutionaire thema als omdat het eindrapport verlaet was) gaf Schillebeeckx tijdens de show alvast enige uitkomsten prijs. Die waren spraakmakend: 'Meeste priesters tegen celibaat' kopten de *Volkskrant*, de *NRC* en het *Algemeen Dagblad* een dag later.³

Over de discussies rond het priestercelebaat in de jaren zestig is al het nodige geschreven. Dat het thema in Nederland zo prominent en vooruitstrevend op de agenda stond, bracht de kerkprovincie in de wereldpers. Het bezorgde de Nederlandse katholieken de kwalificatie 'those Dutch Catholics', wat in combinatie met de toevoeging 'ultraprogressief' zowel enig ontzag als de nodige afschuif uitdrukte.⁴ Zo werden de progressieve katholieken samen met de Provo's de Nederlandse bijdrage aan de internationale jaren zestig, al is het aandeel van de laatstgenoemden daarin bekender dan dat van de eersten.

In het boven beschreven televisiefragment en de gretige weergave ervan in de kranten

- 1 Met dank aan prof. dr. Marit Monteiro voor haar inbreng in de totstandkoming van dit artikel.
- 2 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 222; James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 146-147.
- 3 'Meeste priesters tegen celibaat', *De Volkskrant*; 'Schillebeeckx: meerderheid priesters voor afschaffing van celibaat', *Het Vrije Volk*; 'Meeste priesters willen af van celibaat', *Nieuwe Rotterdamse Courant*; 'Prof. Schillebeeckx bij Mies in de stoel', *Tubantia*; 'Schillebeeckx: celibaat als dwang immoreel', *Eindhovens Dagblad*; 'Meeste priesters willen af van celibaat', *Algemeen Handelsblad*. Al deze artikelen verschenen op 15 februari 1969.
- 4 Zie Michel van der Plas en Henk Suër, *Those Dutch Catholics* (New York 1968).

komen twee maatschappelijke processen naar voren, die gezamenlijk van grote invloed waren op de turbulentie binnen de Nederlandse – en uiteindelijk ook de internationale – katholieke cultuur: de ‘sociale verwetenschappelijking’ enerzijds (opkomst en ontwikkeling van de sociaalwetenschappen) en de ‘medialisering’ anderzijds (ontwikkelingen op media-gebied). De media zijn veelvuldig genoemd als cruciale factor voor de verspreiding van de nieuwe geest van opstandigheid en daarmee van de dynamiek van de ‘lange jaren zestig’⁵ (1958-1974), zowel in de periode zelf als achteraf.⁶ Hans Righart spreekt in dit verband zelfs van een mediocratie.⁷ Echter, het belang van de sociale verwetenschappelijking, en daarbinnen van de zogenaamde sociaalingenieurs, is veel minder onderkend, zeker in samenhang met medialisering.⁸

Verder is dit complex niet eerder in verband gebracht met de geschiedenis van de Nederlandse katholieken in die tijd.⁹ Die geschiedschrijving is voornamelijk beperkt gebleven tot een beschrijving van het Tweede Vaticaans Concilie en de ontzuiling die de context vormde van grotere verschuivingen. ‘Exodus’ is de veelzeggende titel die James Kennedy gaf aan het hoofdstuk dat hij hier-

aan besteedde in *Nieuw Babylon in aanbouw*. Andere Nederlandse *sixties*-auteur geven weinig aandacht aan de factor religie of volgen het bestaande verhaal over verzuiling en ontzuiling.¹⁰ In de internationale historiografie is echter recentelijk een verschuiving in de waardering voor religie in de lange jaren zestig waar te nemen. Onder andere de Britse historicus Hugh McLeod pleit ervoor religieuze transformaties en zelfs oplevingen in de lange jaren zestig serieus te nemen. Het gaat daarbij zowel om complexe binnen- als buitenkerkelijke gedaantewisselingen die werden gestuurd door narratieven van crisis en vernieuwing. Als de diagnose ‘crisis’ luidde, dan was ‘vernieuwing’ het recept voor genezing.¹¹

Deze bijdrage sluit aan bij McLeods analyse. We onderzoeken hoe processen van sociale verwetenschappelijking en medialisering tot narratieven van crisis en vernieuwing in de binnenkerkelijke katholieke kring hebben geleid. Het bovengenoemde enquêteonderzoek naar het celibaat heeft daarin een grote rol gespeeld. Onze stelling is dat katholieke sociaalingenieurs de ‘celibaatcrisis’ via door hen opgestelde opiniepeilingen eerst hebben gediagnosticeerd en vervolgens als ammunitie voor vernieuwingen hebben gebruikt. Conflictgeoriënteerde media hebben vooral de narratieven van crisis uitvergroot, waardoor deze een extra en onder de bevolking breed gedeelde lading kregen.

De eerste paragrafen gaan in op de conceptuele en historische achtergronden van deze processen, terwijl de daaropvolgende hun effect op de celibaatcrisis belichten. We analyseren de ‘making of’ een crisis: de belangrijkste gebeurtenissen vóór de enquête in februari 1968, de activiteiten van sociaalingenieurs en de effecten van de ‘sprekende cijfers’ die de celibaatenquête opleverde.¹²

Conceptuele achtergronden

In vergelijking met Nederland hebben Duitse historici de invloed van processen van sociale verwetenschappelijking en medialisering op de katholieke kerk uitvoeriger bestudeerd.¹³ Lutz Raphael muntte het concept van de ‘Verwissenschaftlichung des Sozialen’ om de invloed van sociale wetenschappen en sociaalwetenschappers op de omschrijving, de conceptualisering en de oplossing van maatschappelijke ‘problemen’ in kaart te kunnen

- 5 De term ‘lange jaren zestig’ is voor de jaren 1958-1974 gemunt door Arthur Marwick, *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c.1958-c1974* (Oxford/New York 1998) 7, en is in de variant ‘eindeloze jaren zestig’ overgenomen door Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 12-15. Voor geschiedenis van religie in deze periode houdt ook Hugh McLeod deze indeling en benaming aan: *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford 2007) 1-5.
- 6 Frank van Vree, ‘De vuile was van het gezag: Dagbladpers en journalistieke cultuur in de jaren vijftig en zestig’, in: *Jaarboek Mediageschiedenis* 3 (1991) 215-242.
- 7 Hans Righart, *De wereldwijde jaren zestig. Groot-Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004) 72-80.
- 8 Michael Heale pleit voor meer aandacht voor de invloed van sociale wetenschappen en de invloed van bijbehorende instituties: ‘The Sixties as History: A Review of the Political History’, *Reviews in American History* 33 (2005) 133-152, met name 135-136.
- 9 Hoewel Ed Simons en Lodewijk Winkeler in hun *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn 1987) hebben aangetoond dat ‘intellectuelen’ invloedrijk waren, zijn de werkzaamheden van sociaalwetenschappers daarin niet expliciet en uitvoerig belicht.
- 10 Righart, *De eindeloze jaren zestig*; Doeko Bosscher, *Dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen 1992); Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 355-378.
- 11 McLeod, *The Religious Crisis of the 1960s*.
- 12 Vgl. Sarah Igo, *The Averaged American. Surveys, Citizens, and the Making of a Mass Public* (Cambridge/Londen 2007). Ook: Lisbeth Lipardi, ‘Towards a Discourse Approach to Polling’, *Discourse studies* 2 (2000) 187-215.
- 13 Schuyt en Taverne besteden in *Welvaart in zwart-wit*, 61-112 wel aandacht aan de vanuit Amerika via de Marshall-hulp geïmporteerde technocratische benadering van de samenleving en de vormen van ‘engineering’ op economisch, planologisch en sociaal vlak, maar hebben geen oog voor vergelijkbare vormen van ‘engineering’ in het religieuze domein.

brengen. Hij verstaat eronder: 'die dauerhafte Präsenz humanwissenschaftlicher Experten, ihrer Argumente und Forschungsergebnisse in Verwaltungen und Betrieben, in Parteien und Parlamenten, bis hin zu den alltäglichen Sinnwelten sozialer Gruppen, Klassen oder Milieus'.¹⁴ Vooral het element van de invloed van de sociaalwetenschappers en de doorwerking van hun onderzoeksgegevens is voor ons onderzoek van belang.

Al ruim vóór de lange jaren zestig omarmden Amerikaanse en West-Europese politieke partijen, groeperingen en ook (kerkelijk gelieerde) instituten via de empirisch-sociaalwetenschappelijke weg verkregen kennis. Begonnen in de tweede helft van de negentiende eeuw en tot bloei gekomen in het interbellum werd het verzamelen en beschrijven van feiten en de analyse daarvan steeds belangrijker.¹⁵ Uitgerust met een claim van objectiviteit en met methodieken die stoelden op kwantificeren, verzamelen en observeren, beloofden sociaalwetenschappers empirische kennis te leveren van en causale verklaringen voor door hen gedefinieerde 'maatschappelijke problemen'.¹⁶ Ze onderzochten, berekenden en evalueerden volgens moderne methoden en technieken, waarbij vooral het instrument van de vragenlijst of enquête belangrijk was. Vermaard werd dit door de nationale surveys van de Amerikaan George Gallup en zijn American Institute of Public Opinion (1935). Met de enquête nam ook het belang van 'het publiek' toe, dat spoedig door commerciële instellingen maar ook door de politiek werd onderkend.¹⁷

In Nederland publiceerde de Stichting voor Statistiek haar eerste grootschalige opinieonderzoek, *Vrije meningen in een vrij land*, vlak na de oorlog.¹⁸ Om te weten wat er omging moest men meningen vragen en daartoe was de steekproefmethode buitengewoon geschikt, aldus de inleiding. Hiermee had men niet alleen een betrouwbaar maar tevens een democratisch instrument in handen, waarmee ook nog eens adequate voorspellingen konden worden gedaan. Als uit statistisch onderzoek iets bleek, 'nou dan was het ook zo hè? Daar had niemand wat tegenin te brengen', memoreerde een sociaalwetenschapper.¹⁹ In die tijd zorgde ook een verregaande professionalisering van de sociale wetenschappen voor meer draagvlak. Zo werden diverse leerstoelen en onderzoeksinstituten opgericht en ontston-

den tussen 1946 en 1951 maar liefst zeven sociologische instituten. Deze werden steeds vaker ingezet om complexe maatschappelijke problemen in kaart te brengen. Op basis van die onderzoeksresultaten leverden de medewerkers vervolgens niet zelden blauwdrukken voor de toekomst, waardoor de benaming 'sociaalingenieurs' passend werd.

Deze sociale verwetenschappelijking kreeg ook voet aan de grond in het kerkelijk domein, zo bleek uit onderzoek van Benjamin Ziemann naar de Duitse ontwikkelingen. Aan de hand van het concept van Raphael bracht Ziemann in kaart hoe de sociale wetenschappen daar sinds 1945 oprukten en hoe sociaalwetenschappelijke concepten, categorieën en plannen doordrongen in het kerkelijk spreken. Hoewel bedoeld om bij te dragen aan een beter begrip van de snel veranderende wereld, leidde dit tot tal van onbedoelde gevolgen. De inzet van statistiek legde bijvoorbeeld een onophoudelijke teruggang van het kerkbezoek bloot – een gegeven dat als heel teleurstellend werd ervaren.²⁰

Dat de sociale verwetenschappelijking bij het grote publiek bekend werd, was te danken aan de media. Deze kregen, of namen, een eigen rol bij het uitventen van onderzoeks- of enquêteresultaten. Nicolai Hannig en Benjamin Städter betogen dat crisis- en conflictgeoriënteerde media (kranten, tijdschriften en de radio) het beeld van geloof en kerk 'in crisis' hebben gecultiveerd.²¹ Frank Bösch wees er met Lucian Hölscher en Norbert Frei

- 14 Lutz Raphael, 'Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts', *Geschichte und Gesellschaft* 22 (1996) 165-193, aldaar: 166-167. Ook: Anja Kruke, *Demoskopie in der Bundesrepublik Deutschland. Meinungsforschung, Parteien und Medien, 1949-1990* (Düsseldorf 2007).
- 15 Peter Hagoort, 'Sociale wetenschappen op het kruispunt van binnenweg en heirbaan', in: idem e.a. eds., *Grafiet. De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland*, dl. 1 (Utrecht 1981) 14-71; Frank Bovenkerk e.a. eds., *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig* (Baarn 1978).
- 16 Zie ook J. van Maarseveen en Paul Klep eds., *The Statistical Mind in Modern Society. The Netherlands, 1850-1940* (Amsterdam 2008).
- 17 L. John Martin, 'The Genealogy of Public Opinion Polling', *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 472 (1984) 12-23. Voor Nederland: Jaap van Ginneken, *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland* (Amsterdam 1993).
- 18 B.M. Sweers, *Vrije meningen in een vrij land* (Amsterdam 1946).
- 19 Interview met Ruut Scholten door Chris Dols (5 november 2008).
- 20 Benjamin Ziemann, *Katholische Kirche und Sozialwissenschaften, 1945-1975* (Göttingen 2007); idem, 'Opinion Polls and the Dynamics of the Public Sphere. The Catholic Church in the Federal Republic after 1968', *German History* 24 (2006) 562-586.
- 21 Nicolai Hannig en Benjamin Städter, 'Die kommunizierte Krise. Kirche und Religion in der Medienöffentlichkeit der 1950er und 60er Jahre', *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 101 (2007) 151-184.

De nieuwe, grafische taal van de katholieke sociaal-wetenschappen. Grafieken, tabellen en kaarten zetten de toon.

Bron: KDC – Klib Nijmegen

op dat ook de televisie dit in de jaren zestig deed.²² Volgens Callum Brown groeide die op religieus-kerkelijk gebied uit tot een 'a key medium for cultural change'.²³

Sociaalingenieurs en medialisering in katholiek Nederland

De sociale verwetenschappelijk drong ook in Nederlandse katholieke kringen door. Een belangrijk instituut was het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, destijds nog afge-

kort als KSKI, inmiddels bekend als KASKI. Dit werd in 1946 op initiatief van de redemptorist L. Buys, de franciscaan Montanus Versteeg en de leek George Zeegers opgericht als kerkelijke studiekring.²⁴ In 1947 professionaliseerde de kring en veranderde de naam in KASKI. Doel werd het religieus leven te bestuderen ten behoeve van de praktische ondersteuning van de zielzorg. Zeegers werd directeur van dit autonome particuliere instituut, maar omdat de bestuursvoorzitter een priester was, was er een lijn naar het episcopaat. Tot aan het jaar 1957 maakte het KASKI een forse expansie door en opende het acht regionale en ook internationale bureaus. Het was vooral Zeegers, opgeleid aan de Economische Hogeschool te Rotterdam en buitengewoon hoogleraar sociografie aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen, die de onderzoeksagenda coördineerde. Hierdoor was het KASKI-onderzoek pri-

22 Frank Bösch en Lucian Hölscher eds., *Kirchen, Medien, Öffentlichkeit. Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen 2009); Bösch en Norbert Frei, 'Die Ambivalenz der Medialisierung', in: idem eds., *Medialisierung und Demokratie im 20. Jahrhundert* (Göttingen 2006) 7-23.

23 Callum Brown, *Religion and Society in Twentieth-Century Britain* (Londen 2006) 227. Schuyt en Taverne typeren de televisie als nationaal verbreedend en 'ontzuilend'. *Welvaart in zwart-wit*, 364-367.

24 Maria Jenniskens, *Vijftig jaar KASKI-onderzoek, 1946-1996. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek en advies ten behoeve van kerk en samenleving in Nederland* (Nijmegen 1997) 9-19.

mair 'religiografisch', dat wil zeggen gericht op de (statistische) beschrijving van kerk en geloof. Feitelijk ging de aandacht uit naar de situatie van de katholieken in Nederland, met als belangrijke thema's geloofsafval, de daarmee samenhangende problematiek van confessioneel gemengde huwelijken en de kansen en bedreigingen van het katholicisme in een multiconfessioneel land als Nederland. Statistieken domineerden de rapporten en artikelen. Na het vertrek van Zeegers in 1957 ontving het instituut steeds meer onderzoekopdrachten van de kerkelijke overheid en van religieuze instituten zoals orden en congregaties.²⁵

Met de oprichting van het para-universitair Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS) kreeg het KASKI in de jaren zestig concurrentie. Het ITS was opgericht vanuit de behoefte van hoogleraar-directeur E.J. Leemans en andere medewerkers van het Sociologisch Instituut in Nijmegen aan 'eigen' en onafhankelijk onderzoek.²⁶ Socioloog Jos van Kemenade, wetenschappelijk medewerker en onderzoeksadviseur van het KASKI, werd de eerste directeur. Het ITS kwam vrijwel direct in een stroomversnelling.²⁷ KASKI en ITS sloten een herenverdrag over wederzijdse terreinafbakening en samenwerking. Terwijl het KASKI zich beperkte tot de concrete advisering over parochie- en kerkplanning en tot het verzorgen van de kerkelijke statistiek, ging het ITS zich meer richten op de relatie tussen kerk en maatschappij.²⁸ Hierbij werd gebruikgemaakt van opinieonderzoek door middel van enquêtes.

Een derde grote institutionele speler was het in 1963 opgerichte Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie (PINK), dat onder leiding stond van de franciscaan, socioloog en kerkvernieuwer Walter Goddijn. Goddijn was bij Zeegers gepromoveerd en had in de jaren vijftig de leiding gehad van de dependance Leeuwarden van het KASKI, verantwoordelijk voor onderzoek in de noordelijke provincies. Om zijn machtige positie stond hij ook wel bekend als de 'paus van Nederland'. Het PINK was de opvolger van het in 1958 opgerichte Nederlands Pastoraal Instituut (NPI).²⁹ De meest omvangrijke taak bestond uit het voorbereiden en organiseren van het Pastoraal Concilie (1966-1970). Meer in het algemeen bereidde het PINK op basis van standpunten van deskundigen en resul-

taten van onderzoek pastorale beleidsbeslissingen voor en gaf het advies aan kerkelijke bewindslieden. De bisschoppen en de provinciaals van orden en congregaties konden het instituut om hulp vragen, maar ook kon het PINK op eigen initiatief onderzoeksresultaten uitbrengen inzake zielzorg en apostolaat.

Via deze instituten kregen de sociale wetenschappers een steeds grotere inbreng in het kerkelijk beleid, vooral omdat de op vernieuwing gerichte Nederlandse bisschoppen hen steeds vaker om advies gingen vragen. Diagnose en remedie kwamen in handen van sociaalingenieurs. Dit was hoe één van hen, de franciscaan Osmund Schreuder, zijn rol omschreef:

*In de eerste plaats is de godsdienstsocioloog niet slechts een 'passielloze spectator', die alleen maar observeert en registreert, maar hij is ook mens, lid van samenleving en kerk. In deze hoedanigheid bezit hij alleszins het recht – onder bepaalde omstandigheden zelfs de plicht – om op zijn minst zijn gedachten te uiten over hetgeen er op grond van zijn diagnose en volgens zijn eerlijke mening gedaan moet worden.*³⁰

Kranten, tijdschriften, radio en televisie verspreidden de belangrijkste conclusies van de onderzoeken van deze instituten, of selecties daaruit. Van oudsher katholieke media zoals de KRO en de *Volkskrant* begonnen zich precies tijdens de lange jaren zestig te ontworstelden aan de instituten die zij als bevoogdend gingen ervaren, de kerk voorop.³¹ 'Het leek wel', aldus historicus Ad Manning, 'alsof de Echo- en Brandpunt-medewerkers slechts belangstelling hadden voor extreme standpunten'.³² Het thema celibaat viel onder

25 Ibidem, 19-27.

26 Osmund Schreuder, *Argonauten aan de Waal. Sociologen en het gulden vlies* (Nijmegen 2003) 81-82.

27 *10 Jaar ITS. Uitgave ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Instituut voor Toegepaste Sociologie* (Nijmegen 1975) 7.

28 Jenniskens, *Vijftig jaar KASKI-onderzoek*, 29.

29 J. van Laarhoven, 'En zal dit ons herderlijk schrijven...', in: W. Goddijn e.a. eds., *Riskante Kerk. Vijf jaar Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie* (Amersfoort 1968) 11-22; Y. Sabel, 'Documentair verslag van 5 jaar PINK', in: *ibidem*, 23-30.

30 Osmund Schreuder, *Gedaanteverandering van de kerk. Aanbevelingen voor vernieuwing* (Nijmegen 1969) 13. Schreuder was hoogleraar godsdienstsociologie in Nijmegen.

31 Walter Goddijn, Jan Jacobs en Gerard van Tillo, *Tot vrijheid geroepen, Katholieken in Nederland, 1945-2000* (Baarn 1999) 251-262. Ook: Hannig en Städter, 'Die kommunizierte Krise', 183.

32 A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985) 280.

de kritische berichtgeving. Bij de *Volkskrant* was het niet anders. Omstreeks de opening van het nieuwe gebouw in 1965 verdween de ondertitel *Katholiek dagblad voor Nederland* en ging de krant zich richten op de jongere progressieve lezer. 'De krant', zo schrijft pers-historicus Frank van Vree, 'ontpopte zich als de spreekbuis van de radicale vernieuwers en voerde oppositie tegen Rome.'³³ Daarnaast speelden katholieke opiniebladen zoals *Te Elfder Ure*, *De Bazuin* en *G3* een belangrijke rol als *opinion maker* inzake actuele stemmingen en ontwikkelingen.³⁴ Geen instituut kon meer om dergelijke media heen, zoals de kerk zou merken in zake de celibaatkwestie.

Van celibaatcrisis tot de celibaatencycliek

Het celibaat – de ongehuwde levensstaat, waarbij beloofd werd af te zien van seksualiteit als voorwaarde voor het bekleden van het ambt van diaken, priester en bisschop in de katholieke kerk – ontwikkelde zich tijdens enkele concilies gedurende de middeleeuwen van gewoonte tot wet.³⁵ Het verplichtende karakter ervan stond regelmatig onder kritiek. Tussen 1800 en 1950 verscheen er elk decennium wel een publicatie die de celibaatwet bestreed. Eind jaren vijftig en begin jaren zestig kwam het onderwerp in kringen van pastoraaltheologen en -psychologen steeds nadrukkelijker ter sprake en verschenen er voorzichtige reportages in de pers.³⁶

Toen in het voorjaar van 1963 de Maas-

trichtse priester J. Brouwers – anoniem – een boekje publiceerde met de titel *Celibaatscrisis* en publiekelijk vraagtekens plaatste bij de celibaatwet, leidde dit tot een eerste kleine mediahype.³⁷ Journalist Michel van der Plas nam het thema direct over en schreef instemmend over Brouwers' boekje in opinieweekblad *Elsevier*: 'Het probleem [het celibaat] is als een wond in het lichaam van de Kerk. Voordat men haar genezen kan moet men haar kennen. De hier besproken brochure draagt bij dat de wond niet bedekt wordt.'³⁸ Artikelen in de *Volkskrant* (door Godfried Bomans), het *Brabants Dagblad* en het tijdschrift *G3* volgden.³⁹

Wat aanvankelijk nog een 'probleem' of een 'kwestie' was, werd op beleidsniveau voor de eerste keer tot een 'crisis' bestempeld toen het net opgerichte PINK een eerste (beperkte) pastorale enquête ging houden. Op 10 december 1963 werden 35 priesters en leken verzocht aan te geven welke onderwerpen het PINK 'moest aanpakken'. In de door medewerkers van het instituut gemaakte samenvatting van de antwoorden heette het dat de 'problematiek' van het celibaat meer speelde dan van officiële zijde werd toegegeven. Bezinning op de priesteropleiding was absoluut noodzakelijk, juist vanwege 'de celibaatcrisis'.⁴⁰

Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, dat in deze tijd (1962-1965) plaatsvond, werden andere bewoordingen gebruikt. Ondanks de constatering van het 'celibaatprobleem' bevestigden de verantwoordelijke kerkelijke leiders de celibataire levensstaat. Het decreet over het ambt en het leven van de priesters (*Presbyterorum ordinis*) typeerde het celibaat als 'een teken van en tevens een stimulans voor de herderlijke liefde en een speciale bron van geestelijke vruchtbaarheid in de wereld'.⁴¹ Daarmee was de kous niet af. Zo gaven tachtig 'vooraanstaande katholieken', afkomstig uit verschillende landen, medio november 1965 blijk van hun ongenoegen. Dertien van de tachtig ondertekenaars waren afkomstig uit Nederland. Tot hen behoorden vooraanstaande politici en wetenschappers als Marga Klompé, Jan de Quay, Cees Trimbos, Frederik Buytendijk en Louis Rogier. Zij stelden dat kerkelijke gezagsdragers moesten (her)overwegen of zij de priesters in de gelegenheid wilden stellen het ambt naar vrije keuze als gehuwde of ongehuwde te beleven.

33 Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996) 72-75.

34 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*.

35 Na de Lateraanse synode (1059) mochten gehuwde priesters hun ambt niet langer uitoefenen, wat herhaald werd op het Lateraans Concilie (1123). Op het tweede Lateraans Concilie (1139) en het Concilie van Trente (1545-1563) werden de bepalingen aangescherpt en herhaald. De praktijk ging zich in toenemende mate hiernaar richten. Zie ook Marit Monteiro, 'Mannen Gods: historische perspectieven op clericale identiteit en clericale cultuur', in: Gian Ackermans en Marit Monteiro eds., *Mannen Gods. Clericale identiteit in verandering* (Hilversum 2007) 9-32.

36 Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen [KDC], *Archief J.J. Dellepoort*, inv. nr. 118: Moeilijkheden betreffende het rapport "Naar een vernieuwd en vruchtbaar functioneren van de ambtsbediening en de discussie over het celibaat", 14; 'Een groot belang staat op het spel', *Katholieke Illustratie* (7 mei 1955); 'Het priesterlijk celibaat. De waarde en de zin er van', *Sursum Corda* (19 december 1962).

37 J. Brouwers, *Celibaatscrisis. Suggesties van een priester* (Den Haag 1963).

38 Michel van der Plas, 'Een crisis in het celibaat?', *Elsevier* (1 juni 1963).

39 Godfried Bomans, 'Aantekeningen over het celibaat', de *Volkskrant* (10 maart 1963); Jos Berkelmans, 'Ook de priester is maar een mens van deze tijd. Het celibaat is discussie', *Brabants Dagblad* (1 juni 1963).

40 Walter Goddijn, *De moed niet verliezen. Kroniek van een priester-socioloog* (Kampen 1993) 63-64.

41 *Constituties en decreten van het 2^e Vaticaans oecumenisch concilie* (Leusden 1986) 380-382.

De menselijke lichamelijkheid en het recht op persoonlijke gewetensbeslissing vonden volgens hen bij de gelovigen steeds meer erkenning.⁴²

In dit kritisch conciliecommentaar draaide het erom dat het celibaat schadelijk was voor het mens-zijn van de priester. Tot dan toe was dit geen thema geweest: een priester stond als man van God of van de kerk boven de gewone gelovigen en moest daarvan enige afstand houden. Volgens de nieuwe geest die door de kerk waaide, samengevat in het beeld van het 'Volk Gods onderweg', mochten priesters zich juist niet meer van leken onderscheiden. Tegen die achtergrond kwamen functie en betekenis van het celibaat ter discussie te staan. Hierin echoden de opvattingen van Schillebeeckx, die het traditionele gezagsargument bestreed dat Jezus zelf het celibaat had ingesteld. Hij betoogde dat het een historisch gegroeide praktijk was, ingesteld door mensen. Bovendien bekritiseerde hij het verplichtende karakter van het celibaat en bepleitte vrijheid van keuze.⁴³ Verschillende argumentaties liepen voortdurend door elkaar heen in de felle discussie die vanaf het midden van de jaren zestig over het thema werden gevoerd. Vrijwel wekelijks ging het in kranten, tijdschriften, radio- en televisieprogramma's over het celibaat, vaak in combinatie met het toevoegsel 'crisis'.

Elke actie die plaatsvond, werd breed uitgemeten. Dat gold bijvoorbeeld voor het uit priesters bestaande Comité Adres Celibaat, dat in oktober 1966 aan collega's om adhesiebetuigingen vroeg.⁴⁴ De leden ervan vonden dat 'het heil van de Kerk en het persoonlijk geluk geschaad worden door de nu bestaande wettelijke verbinding van priesterambt en celibaat'. Het verbreken van deze verbinding was dan ook 'een urgente opdracht'. Om hun argumenten kracht bij te zetten, voegden de negen actievoerders een lijst bij, waaruit bleek dat 91 priesters al hadden ingestemd met de strekking van het adres. Het comité verstuurde de documenten naar vijfduizend in de zielzorg werkzame priesters in Nederland. De actie leidde tot flink wat protest – ook keurig opgetekend in de krant – dat onder andere was gericht op de onjuiste methode waarmee te werk was gegaan. Zo argumenteerde behoudende M.H. Berkels, werkzaam aan de behoudende priesteropleiding in Rolduc:

*Ik heb altijd gemeend, dat het er bij een opiniepeiling nooit om ging om enkel bijval te krijgen voor de eigen opinie, maar enkel en alleen om zo objectief mogelijk vast te stellen, hoe er over een bepaalde kwestie gedacht wordt. In het rondschrijven wordt alleen om bijvalsbetuigingen gevraagd. Zulks heeft met een opiniepeiling totaal niets uit te staan. Hier is alleen maar een pressure-group aan het werk, die zijn eigen opvattingen wil doordrukken, niet door de kracht van argumenten, maar door de macht van het (naar men hoopt zeer grote) aantal van gelijkgezinden. Het wil mij voorkomen dat dit een onjuiste en kwalijke methode is.*⁴⁵

Tegenstanders voelden zich in hun mening gesterkt omdat paus Paulus VI in de in 1967 verschenen encycliciek *Sacerdotalis Caelibatus* de argumenten tegen de celibaatwet van tafel veegde. 'Het priesterlijk celibaat, dat de Kerk in ere houdt als een schitterend juweel aan haar kroon, verdient de hoogste eer en hoogachting ook in onze tijd, nu de geestelijke houding van de mensheid en haar materiële levenssituatie ingrijpend gewijzigd zijn' – zo was het en niet anders.⁴⁶ Dat echter het proces van meningsvorming zich in katholiek Nederland en ten opzichte van Rome zowel verduidelijkte als verhardde, kan in grote mate worden teruggevoerd op de opdracht die de bisschoppen in deze tijd via het PINK gaven tot het instellen van het celibaatonderzoek.

Het celibaatonderzoek

De totstandkoming van de celibaatenquête – die achttien pagina's besloeg en 39 hoofdvragen telde – kan worden onderverdeeld in twee fasen: een van voorstudie en ontwerp (oktober 1966-november 1967) en een van afronding (november 1967-februari 1968).

42 'Tachtig katholieken doen beroep op concilie', de *Volkskrant* (17 november 1965). Ook: KDC, Arch. Katholiek Nationaal Bureau voor de Geestelijke Gezondheidszorg, inv. nr. 351: (concept?) brief.

43 Edward Schillebeeckx, *Het Ambts-Celibaat in de branding, een kritische bezinning* (Bilthoven 1965). Zie ook Ackermans en Monteiro, 'Mannen Gods', 22-26.

44 KDC, Arch. W.L.A. Wagemans, inv. nr. 128: adres, inclusief bijlage (lijst van handtekeningen). Het comité bestond uit R. Bunnik en G. van Engelen (aartsbisdom Utrecht), A. Calon (Breda), R. van Eyden (Groningen), A. Hoogenboom (Rotterdam), S. Konijn (Haarlem), R. Houdijk en J. Offermans (Roermond) en J. van Rijnsoever ('s-Hertogenbosch).

45 M.H. Berkels, 'Celibaat', *De Tijd* (26 oktober 1966).

46 Encycliciek *Sacerdotalis Caelibatus* van paus Paulus VI. Over het priesterlijk celibaat (Amersfoort 1967) 5.

Ze weerspiegelt de terreinwinst van de sociale wetenschappen, want in deze jaren had de gedachte aan kracht gewonnen dat de enquête het instrument bij uitstek was waarmee opinieonderzoek kon worden verricht. De celibaatenquête werd bovendien gekoppeld aan het vernieuwingsideaal, als onderdeel van een 'veranderende kerk'.⁴⁷ Zij was bedoeld als uiting van de noties 'gezagsuitoefening in dialoog' en 'Gods volk onderweg', die kerkelijke gezagsdragers zoals bisschop Gerrit de Vet en vernieuwingsgezinde adviseurs als PINK-directeur Goddijn propageerden. Enquêtes maakten stemmen vanuit de 'basis van de katholieke gemeenschap' hoorbaar, gaven het dynamisch 'Volk Gods' een gezicht en betrokken geestelijken en leken meer bij de besluitvorming.⁴⁸

De instituten, het PINK voorop, vervulden een sleutelrol bij de totstandkoming van het celibaatonderzoek. Eind oktober 1966 richtte het bestuur van dit instituut zich tot Wim Kusters, de directeur van het KASKI, met de vraag te reageren op het idee om een sociaalwetenschappelijk onderzoek in te stellen naar 'de kwestie van het priesterlijk celibaat'. Kusters stemde ermee in en wenste een 'objectief onderzoek naar de houding van de nederlandse [sic] priester ten opzichte van het celibaat'. Volgens Kusters was een 'duidelijker en genuanceerder' beeld mogelijk en van groot belang om 'het Hoogwaardig Episcopaat in staat te stellen eventuele beleidsvragen meer op de realiteit te kunnen afstemmen'.⁴⁹ Een onderzoek in opdracht, of ten minste met openlijke goedkeuring van de Nederlandse bisschoppen, sloeg bij de geestelijkheid vast goed aan. Een schriftelijke enquête kon een 'crisis' blootleggen. Verder onderzoek door middel van vraaggesprekken moest leiden tot een beter begrip van de kwestie.

Goddijn schakelde onmiddellijk de hulp in van Ruud de Moor, hoogleraar empirische sociologie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, om het voorstel van Kusters te be-

oordelen. Het was Goddijn vooral te doen om het enquêteonderzoek. De verdiepende studie kon voorlopig niet rekenen op zijn belangstelling. Hieruit blijkt hoezeer Goddijn vormgaf aan de onderzoeksagenda. Hij verzocht De Moor haast te maken met zijn oordeel omdat hij nog diezelfde week de bisschoppen wilde aanschrijven.⁵⁰

De Moor was kritisch. Een enquête kon zinvol zijn, maar zou de opvatting versterken dat individuele opinies van beslissend belang waren. Zeker wanneer het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van of met uitdrukkelijke goedkeuring van het episcopaat, moesten de deskundigen zoveel mogelijk interpretatieproblemen uitsluiten. Zijn slotsom luidde: 'Een verantwoorde enquête kan m.i. niet worden ingesteld in een zo korte tijd en met zo weinig kosten als in het onderzoeksvoorstel zijn opgenomen'. De Moor stelde daarom voor om een werkgroep te vormen van beleidsmensen en wetenschappers, die moest nagaan welke aspecten onder de 'wetenschappelijke loep' moesten worden genomen en hoe dat zou moeten gebeuren. Hierna kon zij een gedetailleerde opdracht voor een onderzoeksinstituut formuleren en als begeleidingscommissie blijven functioneren. Een uiterste zorgvuldige aanpak was cruciaal, 'niet alleen om een zo groot mogelijk wetenschappelijk rendement van het onderzoek te verkrijgen, maar vooral ook om te voorkomen, dat onvoldoende onderzoeksresultaten straks door de publieke opinie zullen worden gebruikt om de bisschoppen in hun beleid te belemmeren'. Kennelijk vreesde De Moor een manipulerende rol van de massamedia en van de actiegroepen vóór en tegen het celibaat.⁵¹

Goddijn hield de regie in handen en polste of de bisschoppen zich konden vinden in de benoeming van een commissie om de vragen rond het celibaat en de uitvoering van een onderzoek te bestuderen en de werkgroep samen te stellen. De reactie was positief en Goddijn stelde vervolgens de groep samen.⁵² De commissie van tien bestond behalve uit sociale wetenschappers geheel uit progressieve priesters.

Het voorjaar en de zomer van 1967 stonden in het teken van de voorstudie. De Commissie Celibaatonderzoek besprak steeds de voorlopige resultaten en was daar niet altijd tevreden over. Zo werden enkele opgestelde formuleringen in het vragenschema gewij-

47 *Ambtscelebaat in een veranderende kerk. Resultaten van een onderzoek onder alle priesters, diakens en subdiakens in Nederland* (Nijmegen 1969) 7.

48 Vgl. Ziemann, *Katholische Kirche und Sozialwissenschaften*, 131-202 en 315.

49 KDC, Arch. Pastoraal Instituut voor de Nederlandse Kerkprovincie [PINK], inv. nr. 213: Kusters aan het PINK-bestuur, 4 november 1966.

50 Ibidem, Goddijn aan De Moor, 29 november 1966.

51 Ibidem, De Moor aan Goddijn, 2 december 1966.

52 Ibidem, Goddijn aan episcopaat, 30 december 1966.

Nationale en internationale blikvangers van het katholiek kerkhervormingsproces:

Walter Goddijn (l) en kardinaal Bernard Alfrink (r).

Bron: KDC – KLIB Nijmegen

zigt. 'Afnemende belangstelling voor katholieke organisaties' verving bijvoorbeeld 'toenemende ontzuiling'; 'Het bestaan van God' werd gewijzigd in 'het bestaan van een persoonlijke God'; en 'het persoonlijk voortbestaan na de dood' kwam in de plaats van 'het eeuwig leven'.⁵³ De vooronderstellingen van de theologische vernieuwers resoneerden aldus in de vragen en sorteerden zo ook bepaalde antwoorden voor.

Uiteindelijk leverde het ITS in september 1967 een rapport aan met voorstellen. De kosten werden beraamd op 55.314 gulden bij een ondervraging van de totale priesterpopulatie. Dat laatste werd sterk bepleit: een steekproef kon namelijk vanwege de werking van toevalsfactoren leiden tot 'onnodige en onverdiende argwaan jegens de toevalligheid'. 'Om tactische redenen', aldus het ITS, 'lijkt het beter de meerarbeid op de koop toe te nemen, teneinde mogelijk onbegrip bij voorbaat uit te sluiten'.⁵⁴

Vanzelfsprekend kregen ook de bisschoppen het rapport, inclusief de vragenlijst en de concepten van de begeleidende brieven, onder ogen. Uit een brief aan Nico Vendrik, die leiding gaf aan het in 1967 opgerichte CAPER, een bureau voor psychische en sociale hulp aan priesters in moeilijkheden, blijkt dat Goddijn enige tegenstand vreesde: 'Het kan zijn dat ze [de bisschoppen] wat terugkrabbelen als ze nu de vragen zien. Dat merken we dan wel. Zodra de financiën geregeld zijn gaat de enquête uit'.⁵⁵ Op 11 oktober had Goddijn een telefonisch onderhoud met kardinaal Alfrink, die zich toen in Rome bevond.⁵⁶ De bisschoppen wilden inderdaad

53 Ibidem, notulen van de vierde vergadering van de Commissie Celibaatonderzoek, gehouden 13 september 1967 te Den Bosch.

54 Ibidem, inv. nr. 214: voorstel voor een schriftelijke enquête met betrekking tot de houding ten aanzien van het verplichte ambtscelebaat, september 1967.

55 Ibidem, inv. nr. 213: brief van Goddijn aan Vendrik, 6 oktober 1967.

56 Ibidem, Goddijn aan episcopaat, 12 oktober 1967.

naar aanleiding van het onderzoeksvorstel en de concepten van de begeleidingsbrieven nog eenmaal vergaderen. Dit betekende een vertraging van het 'celibaatproject'. Voorzitter Van Laarhoven draaide daarom het episcopaat de duimschroeven aan. Hij verlangde haast en een directe berichtgeving over de uitkomsten. Een gedetailleerde bespreking en beoordeling van de afzonderlijke enquêtevragen was onwenselijk. Met de tijd als drukmiddel en technisch-sociaalwetenschappelijke kennis als wapen werden de bisschoppen zo door de Commissie Celibaatonderzoek min of meer buitenspel gezet. De perceptie van de realiteit en de weergave van de 'feiten' waren het monopolie geworden van de deskundigen:

In technisch opzicht berust de verantwoordelijkheid hiervoor bij het Instituut, dat met de uitvoering belast is, terwijl de begeleidingscommissie het gehele enquête-formulier uitvoerig en zorgvuldig heeft besproken. Hoewel allen de beperktheid van een schriftelijke enquête kennen en een dergelijk formulier uiteraard voor verbetering vatbaar blijft, lijkt het mij toch, dat een gedetailleerde beschrijving door de bisschoppen tegenover deze begeleidingscommissie een moeilijke figuur zou worden.⁵⁷

De bisschoppen keurden het voorstel goed. Wel wensten zij vanuit tactisch oogpunt dat niet uitsluitend de nadruk zou worden gelegd op het celibaat. De enquête diende gepresenteerd te worden als 'een informatieverzameling over verschillende aspecten van de ambtsvervulling en de levensstaat'.⁵⁸ Dit betekende hooguit dat een herordening van het vragenschema en een wijziging in de begeleidende brieven noodzakelijk waren. Verder wilde het episcopaat wel zelf de enquête in Rome aankondigen voordat deze werd verstuurd. Kennelijk gaven zij zich er toch wel rekenschap van dat de consequenties van dit onderzoek verder konden reiken dan de eigen kerkprovincie.

Tussen november 1967 en februari 1968 maakten de deskundigen en het ITS de vra-

genlijst gereed. Goddijn wikkeld de financiën af. Al tijdens de voorstudie was de vraag opgeworpen, of de Katholieke Universiteit Nijmegen niet een gedeelte van de kosten voor haar rekening wilde nemen. Goddijn verzocht de curatoren kosteloos gebruik te mogen maken van de speciale computer die in het universitair rekencentrum stond. Zij konden echter slechts gedeeltelijk aan zijn verzoek voldoen, want de apparatuur van het rekencentrum was aangekocht met gelden van de rijksoverheid. 'Het hoeft ons inziens geen betoog', zo redeneerden de curatoren, 'dat het niet juist zou zijn externe opdrachtgevers in de gelegenheid te stellen gratis van deze apparatuur gebruik te maken'.⁵⁹ Volgens de overeenkomst met computerfabrikant IBM mocht de computer bovendien uitsluitend worden gebruikt voor wetenschappelijke doeleinden en de enquête kon daar strikt genomen niet voor doorgaan. Desondanks stonden de curatoren 'sympathiek' tegenover de brief van Goddijn en het celibaatonderzoek. Zij besloten dan ook het rekencentrum te machtigen om, bij wijze van hoge uitzondering, het zogenaamde 'interne tarief' toe te passen, waardoor de computerkosten ongeveer werden gehalveerd.

In februari 1968 was het vragenformulier gereed en werd het aan alle priesters, diakens en subdiakens in Nederland toegestuurd. 83 procent van de verzonden formulieren kwam (sociologisch) bruikbaar terug. Zeer beknopt samengevat, en daarom onvoldoende recht doend aan de resultaten, waren de volgende uitkomsten de belangrijkste. 5 procent van de ondervraagden opteerde onvoorwaardelijk vóór een verplichte koppeling van ambt en celibaat. 21 procent keurde een ont koppeling van ambt en celibaat, ogenblikkelijk en voor allen, goed. 74 procent van de priesters, diakens en subdiakens stelde zich genuanceerder en pluriformer op.⁶⁰

De dynamiek van de publieke sfeer

Welke ingrijpende gevolgen had de celibaat-enquête? Ten eerste had deze een polariserend en daarmee crisisbevorderend effect. Nadat het PINK begin mei de bestelstroken had verzonden waarmee het onderzoeksrapport en de samenvatting konden worden besteld, ontving het bij wijze van protest naast lege bestelstroken een strookje waarop stond ge-

⁵⁷ Ibidem, Van Laarhoven aan episcopaat, 13 oktober 1967.

⁵⁸ Ibidem, notulen van de vergadering van de Commissie Celibaatonderzoek, 18 januari 1968 te Den Bosch.

⁵⁹ Ibidem, curatoren aan Goddijn, 15 maart 1968.

⁶⁰ *Ambtscelibaat in een veranderende kerk*, 21-22 en 169-174.

schreven: 'Geen belangstelling! Eerst de boel kapot (laten) schrijven. Dan een enquête houden en daarna zeggen: zie je wel'.⁶¹ De Duitse hoogleraar Gerhard Fittkau, die van Duitse bisschoppen de situatie in Nederland op de voet moest volgen, typeerde de enquête als de 'Triumpf der positivistischen Pragmatiker'.⁶² De enquête deed volgens Fittkau dienst als pressiemiddel van Goddijn en was gericht op het forceren van een ontkoppeling van ambt en celibaat. Oud-deken H. Bemelmans uit Heerlen schreef dat de celibaatenquête in feite ging over het celibaat. 'Of moeten we zeggen: tegen het celibaat', voegde hij er aan toe. Hoe durfden de bisschoppen om, ondanks 'een Encyclicle van de H. Vader, nog vers van de pers', tegen Rome in te gaan? Bemelmans vroeg met name aandacht voor de door de sociaalwetenschappers gebruikte woorden en stellingen:

*Er zijn veel veronderstellingen, die onreëel en tendentius zijn. B.v. het celibaat maakt de priester wereldvreemd. Tracht dat in te denken voor Paus en Bisschoppen! [...] B.v. er zijn weinig priesters, die hun celibataire levenswijze als positief beleven: wat een gezochte vooronderstelling, even onbewijsbaar als onwerkelijk en onchristelijk! B.v. het feit, dat ze de liefde van een echtgenoot moeten ontberen, betekent voor vele priesters een bedreiging van hun levensgeluk: loze vooronderstelling, die velen zal verwonderen en grieven.*⁶³

Ook priester en sociaalwetenschapper Jan Dellepoort, die in 1966 nog adhesie had betuigd aan het Adres Celibaat, liet van zich horen. Zijn kritische commentaar was opmerkelijk, omdat hij in 1955 bij Zeegers was gepromoveerd op een 'statistisch-sociografische analyse' naar priesterroepingen in Nederland en gedurende de jaren vijftig, net als Goddijn, werkzaam was geweest bij het KASKI.⁶⁴ Hij verwierp de gehanteerde methode. Zijn grootste bezwaar was dat, ondanks 'een schijn van mooie aankleding in de begeleidende brieven, de enquête feitelijk gaat over het celibaat alléén, en niet over de levensstaat en de ambtsvervulling van de priester in zijn geheel'. Hij voelde zich 'beetgenomen' door zijn 'eigen, hoogste kerkelijke overheid'. Dellepoort meende dat de uitkomsten van de enquête 'tendentius en onbetrouwbaar' zou-

den zijn en 'niet weergeven wat er werkelijk onder de priesters leeft'.⁶⁵

Een tweede effect van de enquête was dat de processen van sociale verwetenschappelijking en medialisering meer dan ooit tevoren met elkaar verweven raakten in een kerkelijke context. De media hadden er veel voor over om als eerste voor de dag te komen met nieuwsfeiten over het onderzoek dat geen precedent kende in de Nederlandse kerkhistorie. Nog terwijl het onderzoek in volle gang was, werd Van Kemenade benaderd door een journalist, die hem het niet onaanzienlijke bedrag van 100.000 gulden bood om inzage te krijgen in de ingevulde formulieren. Omdat de angst voor inbraak groot was, liet Van Kemenade het instituut dag en nacht bewaken. De ingevulde formulieren werden in een grote kluis bewaard en beetje bij beetje haalden medewerkers ze tevoorschijn. Vervolgens werden de antwoorden verwerkt en onmiddellijk vernietigd.⁶⁶

Goddijn en de Commissie Celibaat-onderzoek hadden de regie tamelijk strak in handen tot aan het moment waarop de eerste onderzoeksresultaten wereldkundig werden. Op 27 mei 1969 om precies twaalf uur zouden de onderzoeksresultaten bekend worden gemaakt en wel tijdens een persconferentie in restaurant Engels te Rotterdam.⁶⁷ Alles was tot in de puntjes voorbereid. De deskundigen verloren echter de regie doordat de *Volkskrant* het persembargo doorbrak en als eerste krant in Nederland uitvoerig berichtte over de cijfers, onder andere op de voorpagina.⁶⁸ Vele weken lang stonden de kranten – zowel landelijk als regionaal – vol met informatie over de enquête-uitslagen en speculaties over de betekenis ervan.⁶⁹ Gevoegd bij het effect van Schillebeeckx' televisieoptreden maakte

61 KDC, Arch. PINK, inv. nr. 213: bestelstrookje. Accentuering in origineel.

62 G. Fittkau, *Der Kampf um den Zölibat, insbesondere in Holland* (Essen 1969) 29.

63 KDC, Arch. PINK, inv. nr. 213: brief van Bemelmans aan episcopaat, ongedateerd, maar door PINK ontvangen op 26 maart 1968.

64 J.P. Gribling, 'Dellepoort, Johannes Josephus (1910-1979)', in: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/dellepoort> (geraadpleegd 22 september 2009).

65 KDC, Arch. Jan Dellepoort, inv. nr. 254: brief van Dellepoort aan Bemelmans, 3 april 1968.

66 Interview met socioloog Jos van Kemenade door Chris Dols (3 december 2008).

67 KDC, PINK, inv. nr. 213: aankondiging persconferentie, 16 mei 1969.

68 Ibidem, embargo-doorbreking, 21 mei 1969.

69 Het KDC beheert een collectie uitvoerige krantenknipsels over het celibaat.

Cartoon met verwijzing naar de celibaatkwesitie. Paus Paulus VI laat zijn toekomstmuziek opklinken. Kardinaal Alfrink kan niets anders doen dan bedenkelijk toekijken en luisteren.

Bron: KDC – Klib Nijmegen

dit dat de celibaatenquête uitgroeide tot een veelbesproken onderwerp in de jaren zestig.

Een derde gevolg was dat de verwevenheid van beide processen ervoor zorgde dat de hoop op 'vernieuwing' hoog opgeschroefd raakte, zowel bij geestelijken als leken.⁷⁰ Voor de priesters, diakens en subdiakens gold dat zij zeer gevoelige privé-informatie hadden afgestaan ten behoeve van een sociaalwetenschappelijk onderzoek dat hen op symbolische wijze een belangrijke stem toedeelde. Zij verwachtten nu ook dat er naar hen geluisterd zou worden en dat het collectief aan stemmen de doorslag zou gaan geven tijdens de beleidsvorming. Omdat de media erover berichtten, groeide een probleem dat zich grotendeels binnen de muren van de kerk afspeelde op landelijk niveau uit tot gesprek van de dag. Enkele koppen in Nederlandse kranten luiden: 'Meeste priesters tegen huidige celibaatswet' (*de Volkskrant*), 'Driekwart Nederlandse priesters wijst wet op het celibaats af' (*De Tijd*) en 'Bisschoppelijke enquête levert feitelijk bewijs: Priesters waarderen het celibaats maar willen van de wet af' (*Brabants Dagblad*).⁷¹ Pagina na pagina werd gevuld met nieuwsfeiten, achtergronden en ingezonden brieven waarin voor- en tegenstanders van de celibaatswet elkaar op felle toon bestreden. Zo schreef Ruud Bunnik in *De Nieuwe Linie* dat de celibaatswet 'op sterven' lag. De patiënt was terminaal en de stekker kon er wat hem betreft wel uit. De 'keiharde feiten' lagen nu 'op tafel'.⁷²

De media gaven mede vorm aan de onderzoeksagenda en het tempo waarop 'het celibaatsprobleem' moest worden opgelost. Een vervolgonderzoek naar het celibaats door middel van vraaggesprekken (zoals eigenlijk was voorzien) kwam er niet meer. De hoge druk maakte directe beleidsadviezen aan het episcopaat noodzakelijk. De geest was uit de fles, gaf ook Kusters van het KASKI feitelijk toe, maar de progressieve theologen konden de uitkomsten wel gebruiken om hun voorstellen voor vernieuwing te onderbouwen. Sociale diagnose en remedie lagen in elkaars verlengde:

de ontwikkelingen zijn zo snel gegaan dat nu reeds beleidsadviezen gegeven moesten worden. Eigenlijk hebben de theologen de inzichten die ze toch al hadden alleen maar met de gegevens van de enquête onderlijnd, want

*princiepelijk zijn we over de vraag wat er met het verplichte celibaats gebeuren moet allang weer heen. Als er tijd – en geld – was geweest zou toch zeker onderzocht moeten zijn wat de protestanten voor ervaring hebben met de gehuwde ambtsdrager. Dat is toch dé bron van kennis. [...] Maar het is allemaal al te laat. Bisschoppen moeten intussen policy maken voor wéér nieuwere toestanden.*⁷³

De celibaatenquête leidde wel tot verdere, zij het minder diepgaande onderzoeken, maar dan in opdracht van andere partijen. Niet alleen de ervaringen van gehuwde dominees waren niet gepolst, ook de opinie van leken waren buiten beschouwing gelaten. De minder diepgaande enquêtes werden allereerst geïnitieerd door de media, die zo hun eigen nieuws schiepen. Een voorbeeld hiervan is de onderzoeksopdracht die door de KRO werd verleend aan INTOMART. Dit onderzoeksbureau nam vijfhonderd katholiek gedoopten onder de sociaalwetenschappelijke loep. De KRO bracht de resultaten tijdens het televisieprogramma *Riskante Kerk* op 13 februari 1970 zelf onder de aandacht, maar ook citeerden journalisten de cijfers. Die werden gepresenteerd als de mening van alle katholieken, terwijl de onderzochte groep in feite zeer beperkt was.⁷⁴

Een andere olievlekwerking bleek toen spontaan op regionaal niveau door uiteenlopende instanties en personen nieuwe enquêtes werden georganiseerd. Tekenend zijn de vragen die de pastores K. Penders en G. Lieffring begin 1970 lieten invullen door tweeduizend Bossche kerkgangers. 'Wij', lichtten zij toe, 'hebben daarmee als het

70 Interview met socioloog Jos van Kemenade en met Nico Kok door Chris Dols (10 november en 3 december 2008). Ook: KDC, Arch. W.K.M. Grossouw, inv. nr. 211: brief van de bisschoppen aan hun priesters, 11 augustus 1970. Vgl. Hugh McLeod, 'Why were the 1960s so religiously explosive', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 60 (2006) 109-130, aldaar 123-124 en 127-129.

71 'Meeste priesters tegen huidige celibaatswet', *de Volkskrant* (20 mei 1969); 'Uitslag van landelijke enquête: driekwart Nederlandse priesters wijst wet op het celibaats af', *De Tijd* (21 mei 1969); 'Bisschoppelijke enquête levert feitelijk bewijs: priesters waarderen het celibaats maar willen van de wet af', *Brabants Dagblad* (22 mei 1969).

72 Ruud J. Bunnik, 'De priester-enquête in Nederland: celibaatswet ligt op sterven', *De Nieuwe Linie* (31 mei 1969).

73 'Celibaatsenquête voor Nederlandse kerk achterhaald', *Limburgs Dagblad* (24 mei 1969).

74 *Het priester-celibaats. Rapport van een onderzoek onder katholieke Nederlanders naar opinies over de celibaatsverplichting voor priesters* (Hilversum 1970). Ook: 'Meeste katholieken vóór ont koppeling', *Nieuwe Haarlemse Courant*; 'Meerderheid katholieken wil losmaking priester-schap en celibaats', *Het Parool*; 'Veel r.-katholieken vóór getrouwde priesters', *Trouw*. Al deze artikelen werden gepubliceerd op 31 maart 1969.

ware het beleid van de bisschoppen getoetst aan wat onze kerkgangers in de regio er over dachten.⁷⁵ Sociaalwetenschappelijk onderzoek, mediarepresentatie en publieke opinie liepen nu volledig in elkaar over, zeker toen de cijfers van dergelijke peilingen weer in de pers werden geciteerd en uitvergroot.

Roma locuta, causa finita

Hoe liep 'de celibaatcrisis' af? De zogeheten 'ambtscommissie' – deze was in het kader van het Pastoraal Concilie opgericht om het ambt in alle facetten te bestuderen en discussiestukken aan te leveren – pleitte voorafgaand aan de vijfde plenaire zitting (4-7 januari 1970) voor 'een scheiding tussen ambt en celibaat, of het nu gaat over het huwen van ambtsdragers of het in het ambt opnemen van gehuwden'.⁷⁶ De aantrekkingskracht en de definitiemacht van cijfers blijkt wel uit het feit dat de commissie mede op basis van de vele enquêteresultaten tot dit besluit was gekomen.

De hoog opgeschroefde verwachtingen rond het concilie zorgden voor veel commotie: zou er een wijziging in de celibaatwet komen, of ruzie met Rome, of misschien zelfs 'een scheuring in de Kerk'?⁷⁷ Ondanks de zeer verhitte debatten werd tijdens de zitting het principebesluit aanvaard dat de verplichting tot het celibaat als voorwaarde voor de ambtsvervulling moest worden opgeheven.⁷⁸ En de bisschoppen verklaarden op 19 januari 1970 dat 'hun geloofsgemeenschap ermee gebaat zou zijn, als naast het in duidelijke vrijheid gekozen celibataire priesterschap in de

Latijnse kerk de gehuwde priester toegelaten zou kunnen worden doordat gehuwden tot priester worden gewijd en doordat in speciale gevallen priesters, die in het huwelijk zijn getreden, onder bepaalde voorwaarden in de ambtsbediening worden hersteld'.⁷⁹ Zij formuleerden hiermee een uitzonderlijk episcopaal standpunt, dat als uniek kan worden aangemerkt. Volgens de *Leeuwarder Courant* zag Rome hen inmiddels als dwalende 'zwarte schapen'. Toch hadden de bisschoppen wel een voorbehoud gemaakt: dit voorstel kon alleen worden uitgevoerd in internationaal verband en na raadpleging van de paus. Paulus VI, die enkele jaren eerder zijn celibaatencycliek had gepubliceerd, hield zoals verwacht vast aan wat hij beschouwde als traditie en blokkeerde een ontkoppeling van ambt en celibaat. De kerkelijke hiërarchie bepaalde dat wanneer Rome sprak, een zaak als gesloten moest worden beschouwd en Rome had duidelijke een andere remedie voor reële of gepercipieerde crises. De Nederlandse bisschoppen konden niets anders doen dan berusten. In februari 1972 schreven zij aan de priesters:

*Allen zoeken naar het heil van de kerk en van de mensheid en het tragische is, dat zij van elkaar vrezen, dat de ander de verkeerde weg kiest. Als we werkelijk in de kerk geloven moet deze tragiek ons toch niet de moed ontnemen. Als we werkelijk geloven, aanvaarden we dat de Heer van de kerk over zijn gemeenschap waakt. Misschien voert Hij haar langs andere wegen dan wij zouden kiezen.*⁸⁰

De hooggespannen verwachtingen omtrent vernieuwingen konden met deze uitkomst niet anders dan tot diepe teleurstellingen leiden. Het aantal uittredende priesters nam verder toe, evenals het aantal katholieken dat de kerk als instituut de rug toedraaide. Nieuwe priesters kwamen er nauwelijks, zoals de cijfers van het KASKI uitwezen: vier in 1970, vijf in 1971 en zes in 1972.⁸¹

Besluit

In deze bijdrage onderzochten we hoe processen van sociale verwetenschappelijking en medialisering in de lange jaren zestig in katholieke kring tot narratieven van crisis en

75 'Beleid bisschoppen getoetst aan mening kerkgangers', *Brabants Dagblad* (3 februari 1970).

76 *Ontwerp-rapport Over het ambt* (Rotterdam 1969) 59.

77 Hans Bronkhorst, 'Aandrag op episcopaat om celibaatsverklaring', in: *De Tijd*; Richard Auwerda, 'Volgende week in Noordwijkerhout: nog éénmaal het celibaat', *de Volkskrant*, beide op 2 januari 1970.

78 J. van Spaandonk, 'Pastoraal Concilie verwerpt verplichting tot celibaat', *Algemeen Dagblad*; Richard Auwerda, 'Celibaat afgewezen door concilie', *De Volkskrant*, beide op 8 januari 1970.

79 'Episcopaat voor afschaffen celibaatsplicht', *Het Parool*; Bisschoppen voor ontkoppeling – in overleg met Rome', *Trouw*; 'Alfrink gaat met paus praten over het celibaat', *De Stem*; 'Geloofsgemeenschap is gebaat met gehuwde priester' en 'Toelichting op verklaring celibaat', *Het Binnenhof*; 'Communiqué bisschoppen', *Eindhovens Dagblad*; 'Bisschoppen vragen nu van ieder begrip en steun', *Dordts Dagblad*. Alle artikelen verschenen op 20 januari 1970. Origineel: KDC, Arch. PINK, inv. nr. 124: perscommuniqué van de Nederlandse bisschoppen.

80 Geciteerd in: 'Bisschoppen voor zinvol en leefbaar celibaat', *De Tijd* (16 februari 1972).

81 *Documentation on Dutch Catholicism on the Eve of the Papal Visit* (z.p. 1985).

vernieuwing hebben geleid. Katholieke soci-aalingenieurs droegen hieraan bij op grond van opiniepeilingen. Het enquêteonderzoek naar het celibaat, uitgevoerd door het onderzoeksinstituut ITS, was een treffend voorbeeld van een dergelijke verenuêteerde crisis. Conflictgeoriënteerde media cultiveerden vervolgens het beeld van geloof en kerk in crisis en gaven daarmee de onderzoeksresultaten extra lading. Ze ventten de enquête-resultaten uit, waardoor ze het grote publiek vonden en een deel van het kerkelijk veld aan het debat ging deelnemen.

Met deze benadering hebben we de aandacht voor tot dusverre gebruikelijke actoren van de lange jaren zestig verschoven. Niet de protestgeneratie of de elite stonden centraal, maar het tevens in deze periode sterk gegroeide organisatorische en bureaucratische middenveld van onderzoeksinstituten en adviesorganen. Hun onderlinge samen- en tegenwerking is hier bestudeerd. Analoog aan internationale ontwikkelingen zou dit verder moeten worden onderzocht, evenals de actoren wier *finest hour* was aangebroken.⁸² Die actoren waren geen protesterende studenten of zittende politici, maar mannen in (pries-ter)pakken die turvend en tellend hun brood verdienden, onderwijl hun ideologische en institutionele imperium uitbreidend. De naam Walter Goddijn is al enkele keren gevallen: de invloed en het netwerk van deze mediage-nieke 'paus van Nederland' verdienen nadere bestudering.⁸³

Tot slot laat bovenstaande benadering zien dat ondanks de grote historische aandacht voor de jaren zestig bepaalde thema's onderbelicht zijn gebleven of te massief zijn neergezet. Dat geldt zeker voor de religieuze transformaties, die te eenzijdig in termen van secularisering en ontzuiling zijn geanalyseerd. Sociale verwetenschappelijking en medialisering zijn twee invalshoeken die, toegepast op het domein van de religie, een ander licht kunnen werpen op de dynamieken die hier plaatsvonden.

Marjet Derks is als universitair docent en onderzoeker verbonden aan afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij publiceert over religieuze cultuurtransformaties in de twintigste eeuw en bereidt momenteel een onderzoeksprogramma *The Politics of Authenticity: Religious Radicalism, Memory and History in post-war Netherlands, 1960-2000* voor.

Chris Dols is als junior-onderzoeker verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. In die hoedanigheid werkt hij momenteel aan het promotie-onderzoek *Narratives of the New: Engineering, Tradition, and Reform in The Dutch Catholic Community, 1958-1974*, waarin sociaalwetenschappers, hun instituten, instrumenten en onderzoeksresultaten worden belicht.

- 82 Heale bepleit aandacht voor de rol van individuen en met name 'personalities' in de jaren zestig. Zie 'The Sixties as History', 148.
- 83 In dit kader wordt momenteel het historisch onderzoeksproject 'Narratives of the New. Engineering, Tradition, and Reform in the Dutch Catholic Community, 1958-1974' door Chris Dols uitgevoerd aan de Radboud Universiteit Nijmegen.